

Гетьман Іван Мазепа: імперський дискурс у літературі

У рамках постколоніальних студій присутні поняття імперського та колоніального дискурсу, під якими розуміються дії однієї держави (імперії), пов'язані з реалізацією власного проекту націотворення шляхом завоювання (політичного, економічного, культурного) інших народів (колонізованих). До особливостей впровадження російського імперіалізму на території України належать: маргіналізація національних структур шляхом привласнення імперією культурних здобутків колонізованого; намагання асимілювати українську ідентичність у російську, що провадилося за допомогою русифікації, перешкоджання розвитку української культури, витіснення української мови (наприклад, шляхом скорочення україномовних шкіл на території України), формування та закріплення комплексу неповноцінності – «малоросійства» за допомогою створення стратегії «посестринства», за якою Росія визначається старшою (досконалішою, розумнішою) сестрою України (недолугою, яка потребує підтримки).

Імперський дискурс реалізується через культуру. Продемонструємо це на прикладі аналізу текстів двох поетів – типових представників імперій – О. Пушкіна та Дж.Г. Байрона. Вагомість зіставлення вмотивовується об'єктом аналізу: досліджуватимуться англійський та російський варіанти інтерпретації історії українсько-російських взаємин, реалізовані у поемах «Полтава» (О. Пушкін) і «Мазепа» (Дж.Г. Байрон), та особливістю погляду двох імперій на центральну постать цих взаємин – гетьмана Мазепу – з урахуванням того моменту, що одна з імперій (російська) є зацікавленою стороною, адже торкається історії своєї колонії (України).

Попередньо звернемося до імперської рецепції постаті Мазепи, що оприявлена у понятті «мазепинці». Під маркером цього поняття розуміється категорія українців, які зарекомендували себе як противники проросійської орієнтації. М. Шкандрій, спираючись на дослідження А. Капелера, вказує, що спочатку така частина українського населення номінувалася черкесами, але після «...повстання Івана Мазепи 1708 р. їх усіх колективно затаврували як *мазепинців*. Цей термін відродили наприкінці ХІХ ст., коли прихильників національного руху називали неомазепинцями» [5, с. 48-49].

Радянська імперія успадкувала ставлення до гетьмана, що було закріплене від проголошення йому анафема московською церквою. В історичних розвідках Мазепа фігурував як гетьман, що перейшов на бік шведів під час Полтавської битви. За ім'ям Мазепи було стабільно закріплено маркер зрадника. Зауважимо, що із прийняттям незалежності України та переглядом історичних подій та історичних постатей, ситуація кардинально не змінилася. Російські науковці у переважній більшості продовжують асоціювати постать гетьмана з відступником. Винятком є дослідження російського науковця Тетяни Таірової-Яковлевої, яка розглядає постать Мазепи не у звичному контексті «герой – антигерой», а як неординарну особистість, із суперечливим світоглядом, націленим на сприяння розвитку української нації [4]. Цікаво, що й в українській свідомості гетьман Мазепа розглядається неоднозначно. Якщо українська еміграційна думка визнає за ним право на національного героя, то нинішня Україна обережно номінує його лише як одного з гетьманів, що сприяв розвитку власного народу.

Повертаючись до двох текстів про Мазепу – О. Пушкіна і Дж.Г. Байрона, вкажемо, що об'єднуючим для них є аісторичність. Відмінність складає той факт, що О. Пушкін подає історію з потрібним йому імперським ракурсом, у той час як Дж.Г. Байрон не цікавиться історичним тлом взагалі, адже він націлений на створення концепції індивідуальної міфотворчості, у якій особливе місце займає формування нового типу ліричного героя.

О. Пушкін розпочинає поему «Полтава» епіграфом із поеми Дж.Г. Байрона «Мазепа», у якому вмотивовується поразка шведів й українського гетьмана фатумом: «The power and glori of the war, / Faithless as their vain voteres, men, / Had pass'd fo the triumphant Gzar / Byron» [3, с. 87].

Цей епіграф може слугувати антитезою до наступного викладу історії О. Пушкіним. Якщо англійський поет говорить про каверзи долі, то російський визначає перемогу Петра І як закономірність, обумовлену величиною Російської імперії.

В обох поемах образ Мазепи розглядається крізь призму його любовної історії. Для Дж.Г. Байрон розповідь Мазепи про кохання слугує засобом для розкриття характеру героя, у якому превалюють мужність, відданість коханій, сила. Англійський поет неодноразово наголошує, що перед читачем славний воїн, володар: «Мазепа стелиться в журбі. / І сам він був, як дуб-титан, / Землі козацької гетьман» [1, с. 209].

О. Пушкін також звертається до любовної історії вже літнього гетьмана Мазепи до дочки Кочубея. Зауважимо, що у пізніших відгуках на поему суперечки навколо постаті Мазепи переважно розгорталися у площині історії кохання. Російська інтелігенція недовіркою поставилася до можливості любові між старим чоловіком і дівчиною, а зрадливість гетьмана сприймалася як така, що не потребує обговорення. Бачимо це із відповідей О.Пушкіна на закиди

критиків: «Они, во-первых, объявили мне, что отроду никто не видывал, чтоб женщина влюблялась в старика, и что следственно любовь Марии к старому гетьману (NB: исторически доказанная) не могла существовать» [2, с. 336]. Любов Мазепи зображується О. Пушкіним крізь призму «коварства» та старечого «сладострастия». Гетьман нагадує старого Мефістофеля, який спокушає повну чеснот дівчину: «В младой Марии почтена: / Везде прославилась она / Девицей скромной и разумной» [3, с. 89].

Після спокуси дочка Кочубея перетворюється на хтиву жінку, яка зганьбила себе коханням до гетьмана-зрадника.

Зауважимо, що О. Пушкін малює непривабливий образ Мазепи як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівні. Він постійно акцентує увагу на його вікові, тим самим протиставляючи молодості і силі царя. Дії гетьмана російський поет, на відміну від англійського, вмотивовує не благородними рухами душі, а потягом до лиходійства. Для нього гетьман є тим, хто не знає справжньої любові, а також власної батьківщини: «...Что он не любит ничего, / Что кровь готов он лить, как воду, / Что презирает он свободу, / Что нет отчизны для него» [3, с. 94].

Дії Мазепи супроти Петра I О. Пушкін розцінює не як бажання незалежності України, а як зраду Росії. У російського поета Україна не мислима невіддільно від Російської імперії, тому для нього не йдеться про потребу її незалежності, і будь-які дії у цей бік розцінюються О. Пушкіним як зрада. У попередній цитаті маємо дві смислоутворюючі комбінації – «презирает он свободу» та «нет отчизны», через які реалізує О. Пушкін українсько-російські стосунки: тільки відданість Російській імперії може дати колонізованому народу відчуття свободи і батьківщини.

Окрім того, дії Мазепи О. Пушкін розуміє як особисту помсту за образу Петра: «Я слово смелое сказал. / Смутились гости молодые... / Царь, вспыхнув, чашу уронил / И за усы мои седые / Меня с угрозой ухватил. / Тогда, смирясь в бессильном гневе, / Отмстит себе я клятву дал...» [3, с. 120].

Політична ситуація, історичний фактаж не цікавлять Дж.Г. Байрона, але потрапляють у коло маніпуляцій О. Пушкіна. Окреслюючи настрої на Україні перед Полтавською битвою, російський поет чітко розділяє позицію молодого покоління козаків та хитрого гетьмана Мазепи. Обираючи емоційно-негативну лексику, О. Пушкін описує настрої козацтва. Він маркує молодих козаків як тих, хто «...роптали, требуя зичливо» [3, с. 92]. Однак поет одразу ж виправдовує «легкомысленный восторг» козаків, списуючи його на молодість і недосвідченість. Він обирає моралізаторський тон, нагадуючи їм про важливі для Російської імперії, а за його логікою – і для України, історичні події – підписання «святих» угод між російським урядом і Б.Хмельницьким.

Недосвідченості молодого козацтва та підлій натурі старого гетьмана О. Пушкін протиставляє зрілість і розсудливість Петра I. Російський поет розумів потребу імперії у створенні пантеону богообраних російських правителів, тому цар Петро I подається ним як намісник Бога на землі, а війна зі шведами як освячена Богом: «Выходит Петр. Его глаза / Сияют. Лик его ужасен. / Движенья быстры. Он прекрасен, / Он весь, как божия гроза» [3, с. 121].

Відмінним є й зображення шведського короля та його війська. Для Дж.Г. Байрона це герої, шляхетні попри всі невдачі: «Загін вождів! – О мало так! / Скороминучий день атак / Їх прорідив; та смерть свою / Приймали в чесному бою / Шляхетно. Лицарі живі...» [1, с. 208], для О. Пушкіна – слабкий народ такого ж слабого короля.

Потрактуючи дії Мазепи як зраду, а не як стратегічний хід заради власної держави, О. Пушкін обминає непривабливі для характеристики Російської імперії події з історії. Наприклад, він зовсім не згадує про страти, що за наказом Петра I було вчинено над українцями. Через образи Кочубея, старого Палія російський поет доводить, що дії Мазепи абсурдні, а українці добровільно і радо приймають владу російського царя. Така «фільтрація» історії зустрічається не тільки у «Полтаві». Вдається до неї О. Пушкін і в зображенні подій на Кавказі. Російський поет «забуває», що у свій час Росія так само стала зрадницею щодо Грузії заради інтересів власної держави (відступ Катерини II від свого союзника по війні з Туреччиною грузинського правителя Іраклія II, під час небезпеки для грузинів у військовій кампанії персів проти них).

Попри проімперську орієнтацію, О. Пушкін, однак, намагається бути обережним у тлумаченні політичних подій того часу. Це дозволяє йому перенести акценти з політики на любовну історію Мазепи та його бажання особистої помсти. Проте поет інколи вдається до необережних маркерів, називаючи українців васалами, тим самим демонструє справжній розподіл ролей: Росія – імперський центр, Україна – держава васалів, або колонія.

Отже, перед нами два імперські погляди на Україну та її історію – англійський / незацікавлений і російський / зацікавлений. Створюючи образ романтичного героя Мазепи, Дж.Г. Байрон не займає нічийої позиції (ні української, ні російської). Український гетьман для нього, можливо, екзотичний, але тип національного героя. О. Пушкін на українсько-російські стосунки накладає матрицю імперських амбіцій власної держави, що провокує викривлення історичних подій та персонажів. Зауважимо, що в історії російської експансії постать О. Пушкіна має особливу вагомість. Він один із перших із російської інтелігенції усвідомив потребу закріплення володарювання Російської імперії не тільки на територіальному рівні, а й на

духовному. Поет легітимізує імперський дискурс у російській культурі, що пізніше буде продовжено іншими російськими митцями.

Література

1. Байрон Дж. Г. Мазепа / Джордж Гордон Байрон. – Харків : Фоліо, 2005. – 477 с.
2. Пушкин А. Возражение критикам «Полтавы» / Александр Пушкин // Пушкин А. Собрание сочинений в 5-и томах. Т.5. / Александр Пушкин. – Москва, 1969. – 559 с.
3. Пушкин А. Полтава / Александр Пушкин // Пушкин А. Собрание сочинений в 5-и томах. Т.3. / Александр Пушкин. – Москва, 1969. – 532 с.
4. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Татьяна Таирова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 272 с.
5. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій. – К., 2004. – 496 с.